ПЕРСОНИФИКАЦИЯ НА ЗЛОТО В СЛАВЯНСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

I.
ДЕМОНОЛОГИЯТА В АПОКРИФА ЗАВЕТИ НА ДВАНАДЕСЕТТЕ ПАТРИАРСИ
(по Архивския препис от XV век)

Веселин Панайотов (Шумен)

Сборникът на презвитер Григорий, който по традиция назоваваме с името Архивски, поставя пред изследователите твърде сложни за разрешаване проблеми, особено свързаните с генеалогията и историята на текста. Тяхното решаване се затруднява от макроструктурата на кодекса, поради което по-ефективен е един друг подход към проблема - решаването на сходните въпроси за отделните текстове, съставящи цялото. В настоящата работа ще се спра на един текст - най-големия славянски апокриф „Завети на дванадесетте патриарси“, който присъства в сборника в състава на старозаветнатата книга Битие. Ограничавам се конкретно с въпроса за демонологичните представи, които средновековният човек от времето на Симеон получава с превода на апокрифа. Как тези представи остават, взаимодействат и се транформират в средата на сходни племенни и регионални представи е въпрос на един следващ етап от работа. Настоящата работа има чисто дескриптивен характер и трябва да се разглежда като първа стъпка в изследването на този въпрос.

Демонологията се свързва с представата за духове (сили), които имат влияние върху човека и света и това влияние в преобладаващите случаи е негативно[1]. И в „Завети на дванадесетте патриарси“ много от погрешните действия на персонажите се обясняват с въздействието на тези негативни сили. Необходимо е да се направи уговорката, че само на две места в текста присъства широко разпространеното в славянските култури обозначаване на злия дух - „бяс“[2]:

1. **многа же печаль ми є͡ чада бєзаконїа и народѣанїа ижє сътвористє въ цр͡твє въ чрѣвє волъхвоующиⷨ• послѣдующіє мечтанїємъ и бѣсомъ** // **прѣлестнымъ•...** л.77d - 78a (Завет на Юда);

2. **зло бо є͡ вражⷭа• ако часть бєсаⷨ рьстанїи...** л. 83 d (Завет на Гад).

Защо употребата на това понятие е така ограничена в „Завети на дванадесетте патриарси“ за разлика от понятията **дꙋхъ, врагъ, диаволъ, сатана**? Отговорите на този въпрос могат да бъдат различни - тук отбелязвам само фактите.

По отношение на идеологията, оформила текста могат да се открият следните по-определени намеси, които съставят и отделните нива на текста:

1. Древноеврейски етап (най-ранен), свързан с еврейската митология и мироглед - основен при създаването на текста.

2. Стоически етап, свързан с ранния (възможно и средния) стоицизъм, с идеите на Зенон и неговите последователи.[3]

3. Последен етап на християнската интерпретация, свързана с християнската и оформена като антиюдаистичен текст. Четирите славянски версии - трите палейни и архивската съдържат в различна степен тази черта - най-очевидна е тя в пълната и съкратена Палея.

Между втория и третия етап, обаче, би трябвало да се предположи и едно междинно звено, което все още е неизследвано по отношение на този текст - намесата на ранните, предхристиянски общини - есеи и терапевти, тъй като текстът на апокрифа е сред откритите в библиотеката им ръкописи. След тези необходими уговорки преминавам към съществената част.

Понятието „***дух***“ е едно от най-често употребяваните в апокрифа. Неговата фреквентност е най-голяма обаче в завета на Рувим, където, образно казано, е създадена истинска енциклопедия на силите, властващи над човека.

Славянската версия на древния апокриф „Завети на дванадесетте патриарси“[4] дава една йерархизирана схема на персонализираната зла сила. Тя определя осем зли духа[5], които съпътстват човешкото битие. (Гръцката версия на това място посочва само седем). Те се разделят на две категории: седем различни „лукави“ духа и един осми, който властва над тях. В Завета на Рувим като че ли се прави разлика между „духовете на младостта“ и „духовете на зрелостта, старостта“ - л.69 в. Определянето на характера и въздействието на всеки дух става по два начина: първо, чрез неговата номинация и второ, чрез връзката му с определен човешки порок или слабост, чрез негативната страна на живота. Ето последователността на духовете според Завета на Рувим:

1. **Дχъ живота** - похот (плътско желание).
2. **Дχъ видѣнїа** - помисли (нечисти, греховни).
3. **Дχъ слышанїа** - слушането (чуването).
4. **Дχъ wбонѧнїа** - обонянието.
5. **Дχъ глаголанїа** - говоренето (и разбирането ?).

6. **Дхъ въкоуш҃енїа** - желание за хранене и пиене.

7. **Дхъ сѣанїа и ꙁачатїа** - желание за продължаване на рода (**любопохотныи грѣхъ**).

Отделно от тези духове (или сили) славянската версия на апокрифа поставя един осми, който власта над тях (може би е по-точно да се каже, че той прекратява тяхното влияние, тъй като е свързан със смъртта, често асоциирана в заветите със съня).

8. **Дхъ съннїи – с нимъ же съꙁда сѧ оуꙗсенїе вѣци• и wбраꙁ смртныи•**

Прави впечатление, че четири от демоните са свързани със сетивата - зрение, слух, обоняние, вкус - 2, 3, 4, 6; два с инстинкта за размножаване - 1, 7 и един с речта - 5.

Част от изброените духове (сили) имат в известен смисъл негативно значение - 1, 7, 8, а друга част са индиферентни по отношение на опозицията *добро - зло*, но генетически са свързани със злото начало: **сєдмь дхъ даноє на человєка ѿ *врага*** (л.69b).

Особено място заема осмият дух, който може да се възприема като присъствие на смъртта, като граница на човешкия живот. Неговото властване над останалите се отнася към останалите духове така, както смъртта към живота, тъй като те са свързани с живото съществуване на човека. С него настъпва краят на телесното съществуване и идва смъртта. Този дух се нарича **доухъ съннїи** поради древната асоциация на смъртта със съня, а и защото в Заветите смъртта на всеки патриарх се предава като заспиване на вечен сън. Типична завършваща формула е: **и оуспє** (името на патриарха - Рувим, Левий, Вениамин и пр.) **сномъ вѣчнымъ**. Тясната връзка между съня и смъртта определя „властването“ на осмия дух над останалите.

Изброените духове или демони могат да се мислят като присъщи на биологичната (физиологическа) природа на човека и независимо, че в оценката на някои от тях се съдържа негативен смисъл, като цяло те са етически неутрални. По тази причина описанието на духовете в Завета на Рувим трябва да се разглежда в известен смисъл като „природо-научно изложение“, отколкото като етически трактат. Към тези осем сили, свързани с физическия живот на човека Заветът на Рувим прибавя още седем прелъстителни духа, които вече по определение са негативни:

1. **Блѫдныи дхъ.**

2. **Дхъ нєсытости въ оутробѣ.**

3. **Дхъ вражⱥь (въ срⱥци и въ крѫчинѣ).**

4. Дхъ самохотїѧ[6] и прокаꙁньства.

5. Дхъ лъжа въ пагоубоу и ꙁависть.

6. Дхъ прозорьства.

7. Дхъ неправды.

.....

8. Дхъ сънныи (иже мьчтаніе).[7]

Те не съответстват на другите нито по същество, нито по ред. Очевидно е, че съществуват две различни концепции за силите, властващи над човешкия живот, които съставителят на Заветите се е опитал да съчетае: едната - свързана с мироглед, близък на стоиците, и втора - с определен етап на развитие на древноеврейското общество. На определени места те създават вътрешни противоречия в идеологическото осмисляне на текста.

Обединяващи черти между двете са броят на „духовете“ и главенстващата роля на осмия, „сънния“ дух, който и в двата случая властва над останалите седем. Може да се предположи, че той е привнесен, външен за стоическата концепция, която разглежда само седем духа. Тази намеса е станала, вероятно, на византийска почва (при втората редакция на гръцкия текст).[8]

Както вече се спомена понятието „***дух“*** е едно от основните в текста. От 81 примера на употреба само единадесет имат позитивно значение, т.е. отбелязват силата като положителна, като един (и единствен) от тях е прилагателно моужь бо дховныхъ лице иавлѣеть - отнася се за старозаветния Йосиф - син на Яков. Общо казано тези позитивни употреби са свързани или с Йосиф или с Христос (връзката е определена от любимото за теологията и книжовността сравнение). Три от случаите са в Завета на Левий, който има видение за небесата и два са индиферентни по отношение на опозицията *добро-зло*, тъй като се отнасят до обвързването на понятието с човешката цялост, с тялото. Негативното означаване на духа се определя и от предварително зададени характеристики, т.н. за първите седем духа в Завета на Рувим се казва, че те са дадени на човека от врага (Βελιάρ) или това негативно значение се поражда от епитетите, които придружават понятието - за цитираните духове се казва, че те са „прелѣстни“. Въобще постоянните епитети, които съпровождат това понятие са лоукавъ, прѣльстнъıи, непрїаꙁнънъıи, льстнъıи и пр. Вътре в тази обща характеристика има и „тясна профилация“ на отделните духове, всеки от които „отговаря“ за конкретен порок: завист, блудство, пиянство, гордост и др.

Влиянието на тези преди всичко негативни сили се простира най-вече върху рационалното съзнание на човека: (wмрачаѧ оумъ ѡ

истинны)[9], върху неговата способност за възприемане на доброто, на „добрия съвет“: (**не разумѣлаѫ въ законѣ бжии, ни слоушаѫ наказанїѧ wць своихъ**). В този смисъл попадналият под въздействието на демоните човек (младеж) е лишен и от индивидуалния си разсъдък, и от колективния разум (закона и съветите на отците). Създава се впечатлението, че такава личност е задължително и непременно под властта на демоните (лъстивите духове), респективно на греха. Това впечатление се допълва и от личната съдба на Рувим, чийто живот е нагледния пример за човек обладан от „лъстивите духове“.

Заветът, който Рувим дава на синовете си, (съответно на поколенията за предпазване от греха), е твърде частен и едностранчив: **не възираите на жены съ похотїю•; ни глоумите сѧ съ женами моужескими, ни дѣлаите дѣла женьска** и пр. Той трябва да се разглежда в общия контекст на дванадесетте завета, които само в своята цялост ще изградят облика на праведната личност, т.е. на мъжа, спазващ съветите на отците. В този смисъл, независимо че „лъстивите“ духове са изброени и описани най-подробно в Завета на Рувим, начините за тяхното преодоляване и за предпазване от тях се дават в перспективата на дванадесетте завета. Това структуриране на текста свидетелства за основната цел на апокрифа - нравственото наставление към поколенията. Очевидно този дух е бил в унисон със същността на християнската религия, защото независимо от апокрифния си характер Заветите са били много често превеждани и използвани от християнските автори.

Има още две сили, които постоянно съпътстват злите духове: жената и сатаната. Особено интересен в това отношение е образът на сатаната или както най-често го означава текста - врага (Βελιάρ). Той се появява достатъчно рядко, но психологически изпълва целия текст, той е невидимият двигател на злата сила, вечното присъствие в човешкия живот.

Най-могъщата негативна сила в „Завети на дванадесетте патриарси“ е Велиар (Βελιάρ) или както най-често е наречен в текста: **врагъ**. Думата в текста има две основни значения, които семантически се разграничават чрез категорията число: когато се употребява в ед.ч. се има предвид Велиар (Βελιάρ) - ***Врагът***, мащабната сила, противопоставяща се на доброто и бога, а когато се използва мн. ч. най-често се подразбират враждебните или ***чуждите*** *племена*, равностойния на своето общество противник. Обикновено Βελι αρ се превежда като **врагъ**[10], но в отделни завети се наблюдава замест-

ване с други две типични за злата сила имена **дїаволъ** и **сатана.** Това обаче е сравнително рядко и не се разпростира като принцип в целия текст. Причините могат да се търсят в различна преводаческа практика (съществуват известни факти в полза на предположението, че апокрифът е преведен на два етапа) или в други обстоятелства, които тук няма да излагам.

Понятието, което средновековният българин получава от текста на „Завети на дванадесетте патриарси“ за основния причинител на злото в света - владетел на демоните - Βελιάρ е многоаспектно. Тази сила се изявява по различни начини и в различни образи. Най-основната същност, която я характеризира, е „злото“ , което я противопоставя на бога. В „Завети на дванадесетте патриарси“ няма пример за пряко противопоставяне, тъй като конфликтът е изведен на етическа основа. По тази причина противостоенето се осмисля като личен избор между две същности: **wставивше ѕаповѣ^{А} г^{с}ню прилѣпѧт сѧ къ *врагоу*** - л.79 b; **иѕбєрєтє си или свѣтъ или тмоу• или ѕаконъ г̅нь• или дѣла <u>вражїа</u>** - л.74d. Типичната за средновековието (и въобще за човешкото мислене) опозиция ***светлина - тъмнина*** в последния цитат дава паралел на понятията ***бог*** и ***враг*** (Βελιάρ) като допълнително ги характеризира. Славянският превод на Βελιάρ като **врагъ** предварително отнася понятието в сферата на негативните явления, към ***не-човешкото*** и ***не-доброто, враждебното***.

Велиар (Βελιάρ)

Главатарят на демоните има следните характеристики, според автора на апокрифа:

- Велиар е създател на злите духове и ги е насочил към човека:

– **седмь д̅х̅ъ даное на человека w̅ *<u>врага</u>*** - л.69b Рувим

- той е носител на злото, респ. противник на добрия бог:

– **и внємлєтє силамъ w̅ *<u>сотоны</u>* и w̅ д̅х̅овъ єго** - л.85b

Врагът, Велиар, сатаната или князът на духовете има свои подчинени **д̅с̅и вражїи,** които му помагат в начинанията.

– **то`` бо д̅х̅ъ** (гневният дух - бел. моя В.П.) **съ лжею wдєсноую *<u>сатаны</u>* хо$^{А}$``ть** - л.81b;

– **д̅х̅ъ бо ненавистныи помагаєт *<u>сатанѣ</u>* всег^{А}а в^{Ѕ} съмр̅ть члк̅омъ** - л.83d.

Характерно е, че в повечето случаи властта на негативните духове, в това число и на Велиар, е резултат от човешки избор (ѕаконъ г҃нь или ѕаконъ вражїи - л.82b), т. е. на свободната воля (в това число и на съдбоносна грешка). В този смисъл злата сила в известна степен е пасивен фактор, извеждана в активна позиция от субекта на действието, т.е. човека. Ето някои потвърждания от текста на „Завети на дванадесетте патриарси“:

– и wставивше ѕаповѣᴬ г҃ню прилепят сѧ къ *врагоу* - л.79 b;

– изберете си или свѣтъ или тмоу• или ѕаконъ г҃нь• или дѣла вражїа - л.74d;

– гнѣвъ съ лжею• помешаета сѧ wба`` въземаеть оумъ• метоу– ции же сѧ д҃ши• часто w҃стоупаеть w҃ неа г҃ь• и wбладаеть ею *врагъ* - л.81 b;

– болѣзнь неисцѣлима нам же поносъ w҃ *врага* въ вѣкы - л.70 b;

– того раᴬ`` тцит сѧ *врагъ* ѕа пѧти всѣмъ призывающимъ его• - л.81d;

– и wставить блг҃ое прїемле злое и бываеть wблᴬанъ *врагомъ*• аще и добро что сътворить• на лоукавьствїе прѣвратить - л.84d;

– іако две мысли не б҃оу но мыслемъ своимъ работають• да *врагоу* ѵгоᴬни боудоуть• и поᴬвнымъ ч҃лко - л.85a;

– разѵмѣхъ бо іако вражїе дѣло смыслиˣ прѣᴬ б҃мъ - л.70d.

Душата, която е служила на злата сила става нейна плячка след смъртта:

– егᴬа повелена д҃ша исходить• стражᴬеть w҃ неприазнена дх҃а• емоу ж҃ є҃ работала мыслми и дѣлесы злыми - 85 b.

Тук е експлицирана особената („садистична“) същност на злата сила. Заблуждавайки и привличайки душата в телесния живот врагът осигурява на своите духове наслада след смъртта на човека в безкрайното мъчение на душата, попаднала в плен.

Тази концепция не влиза в противоречие с монотеистичните представи, защото и в неканоническия текст на „Завети на дванадесетте патриарси“, и в ортодоксалното християнство безкрайните мъки в задгробния живот са част от божествения замисъл. Самият Велиар се вписва в монотеистичната концепция като изпълнител на божественото наказание към грешниците.

Влиянието на Велиар се осъществява според „Завети на дванадесетте патриарси“ най-напред чрез помислите:

– пръвое ѕачнеᵀ мысль w҃ *врага*[11] - л.86b.

В част от случаите обаче злата сила се явява и като действен фактор за прелъстяването на човека, за провокиране на ненравствени действия и престъпления:

– и єдинъ ѿ дхъ *вражи*ѵ глаше ми - л.80d;

– се є҃ дхъ *вражїи* иж //бѣше понѹжаєме - л.80d - 81a;

– и *дїаволъ* вселит сѧ во нь ıако въ свои емѹ съсоуа - л.83b;

– и ıада дїавола сраце наполнѧєть - л.83d;

– ослѣпи бо мѧ *кнѧзь* т(ъ)`` прѣльсти - л.77c.

Начело със своя княз злите сили са победими или поче човекът може да стане недостъпен за тях, ако спазва нравствена чистота и се вслушва в съветите на бога и отците:

– ѿ въздоуха вражїа не может сѧ ıазвити - л.85d;

– мысль блгаго моужа нѣ҃ в рѹцѣ прѣльсти дха вражїа - л.86b;

– и всѧк҃ *вражїи* дхъ ѿбѣжит ѿ ва҃ - л.79b;

– и *дїаволъ* ѿбѣжить ѿ ва҃• - л.83b;

– и не бѹдеть к томоу прельстна дха *вражїа*• - л.78b.

Естествено част от заветите дават спасението на поколенията в желателен план, което е типично за текстове, предписващи поведенчески модел. Това обаче не се отнася до самата постановка - нравственият човек ще избегне мрежите на врага и ще намери своето спасение:

– да селит сѧ въ вы`` гь• и бѣжить ѿ ва҃ *врагъ* - л.81 b;

– да изженете ненависть диавольскоую - л.84a;

– чада моѧ бѣгаите злобы вражїа• - л.86b;

– и ѿмѣтати волю дїаволю - л.82c;

– того раа``` чада моѧ бѣгаите злобы вражїа• ıако҂ бо мечь подаваєть покарающиѯ сѧ емоу - л.86b.

Горните предписания не дефинират нито образа на злото, нито начина, по който това може да стане. Изказана е само принципната позиция - бягство, странене от „злото“. Съществуват обаче и по-конкретни наставления, например спасението чрез добри дела:

– ѿ злобы ѿбѣгнѣте побивающе *дїавола* въ блгыиѯ вашиѯ дѣлесеѯ - л.85a.

Обратно: тези, които не спазват нравствените норми и заветите на бога и своите предци, попадат под влиянието на злото, в държавата на сатаната:

– ıако кнѧзь вашь боудеть *сатана* - л.81c

Победата над врага Велиар понякога се мисли като племенна принадлежност на двете най-важни племена от израилския народ - на Юда и Левий. Така например в завета на Левий се казва, че израилтяните трябва да уважават и почитат левитите, защото те водят мистически и реални битки за спасението на народа си[12]. Тази битка е свързана естествено и с идването на Иисус Христос, чрез царския род на Юда[13]. Всъщност Божият Син се явява най-добрият защитник на хората от злото:

– *сатана* свѫжет сѧ ѿ него - л.74d;

– и въꙁыдете вы ѿ племене Їѹдина и Левгїина спсенїе г҃не• и то`` сътворить съ *врагомъ* брань• и даанїе побѣды да҃ ѿ҆цемъ нашимъ - л.81c;

– плѣнъ воꙁметь ѿ врага дша стыи[x] - л.81c;

– и ꙁа нечтивїе ѹмреть въ кровїи ꙁавѣта ꙁа спсенїе ꙁыкъ Їсилѫ• и раꙁорить *врага* и оугодники его• - л.86a.

Бидейки монотеистичен мирогледът, присъстващ в „Завети на дванадесетте патриарси“, мисли присъствието на злата сила (конкурираща в известен смисъл всемогъщия бог) като *временна и преходна*.[14] Нейният край е в бъдещето - всеобщия и страшен съд:

– въ дн҃ь соуда творити оумрьцивленїа дхомъ лъстнымъ вражиимъ - л.72a;

– скончает сѧ цр҃тво вражїе - л.81d.

В съответствие с ранния етап в мисленето опозицията ***добро - зло*** (в случая ***бог - враг*** „Велиар“) може да приеме вариантния вид ***свое - чуждо***. Естествено негативната част от опозицията се отнася до чуждия народ - египтяните:

– гь҃ въ свѣте бѫдет с вами а вра҃ тмѣ бѫдет съ егѵптѧны• - л.88d - Завет на Йосиф

Авторът на апокрифа се стреми да дефинира „злото“[15], защото това е един от начините то да бъде избегнато. Той се стреми да разграничи явленията, които са мнимо близки, но всъщност са част от световното зло:

– да сє є҃ дволично• но всь вражьбно є҃ - 84 d;

– дво``личноу бо є҃ сє но всє вражїє є҃ - л.84d;

– всє дво``лична є҃ но всє вражїє є҃ - л.84d.

Зло е също и това, на което липсват признаците на доброто, т.е. апофатическото определение на злото допълва неговия облик:

– вражїе жє дѣло сѹгоубо є҃ нє ими простоты• - л.86b.

Врагът (Велиар, сатаната или князът на духовете) има свои подчинени **дс҃и вражїи,** които му помагат в начинанията.

– **то`` бо дх҃ъ** (гневният дух - бел. моя В.П.) **съ лжею wдесноую** ***сатаны*** **хо$^{д}$``ть** - л.81b;

– **дх҃ъ бо ненавистныи помагает** ***сатанѣ*** **всег^{д}а в^{ѕ} съмр҃ть чл҃комъ** - л.83d.

От казаното до тук могат да се направят следните изводи, относно мирогледните постановки в „Завети на дванадесетте патриарси“:

1. Съществуват две системи, обединяващи два типа духове: първата, свързана с физиологическото съществуване на човека, а втората с присъствието на генетически свързани с Велиар зли духове, които се мъчат да отклонят човека от правия път. Тези системи, както и следствията им,[16] са разделени на седем елемента.

2. Врагът (Велиар) е най-могъщият зъл дух, който властва и направлява останалите. Понякога той е обозначен и със синонимите дявол, сатана, княз.

3. Велиар е по принцип противник на бога и създател на злите духове.

4. Злите сили въздействат на човека, когато той им позволи (поради младост, заблуда, пиянство и пр.). По-рядко те успяват да му повлияят чрез собствената си сила.

5. Злата сила е временна в света и не е всемогъща, защото не може да победи добродетелния мъж.

БЕЛЕЖКИ

1. Usener, G. Gotternamen. Versuch einer Lehre von der religiosen Begriffsbildung, Bonn, 1896; ***Cassirer, E***. Philosophie der symbolischen Formen, Bd. 2 - Das Mythische Denken, B., 1925; ***Рязановский, Ф. А.*** Демонология в древнерусской литературе, М., 1915; ***Спасский, А. А.*** Вера в демонов в древней церкви и борьба с ними, - В: Богословский вестник, Т. 2, 1907, с.357-391; ***Фамицын, А. С.*** Божества древних славян. С.-Пб., 1995 и др.

2. Буслаев, Ф. И. Бес. К истории московских нравов XVII века, Спб., 1881; ***Roskoff, G.*** Geschichte des Teofels. Bd.1-2, Leipzig, 1869; ***Максимов, С.В.*** Нечистая, неведомая и крестная сила. Спб., 1903; ***Успенский, А. И***. Бес.(Из материалов для истории русской живописи). „Золотое Руно“, N1, 1907, с. 21-27.

3. Charles, R. H. The greek versions of the Testaments of the twelve patriarchs, Oxford, 1908; ***Смирнов, А.*** Заветы двенадцати патриархов, сыновей Иакова. Казань, 1911.

4. Всички цитати на текста на „Завети на дванадесетте патриарси“ са по Архивския сборник от XV в., където се цитира друг източник той се упоменава изрично.

5. А. И. Сидоров свързва известния трактат „За осемте лукави духа“ с творчеството на Евагрий Понтийски, макар да отбелязва, че въпросът за авторството на това съчинение още не е решен. - ***Сидоров, А. И.***. Евагрий Понтийский: жизнь, литературная деятельность и место в истории. В: Творения аввы Евагрия. Аскетические и богословские трактаты. М., 1994, с. 20-21. Ср. също и славянската традиция Пролог от XIV в. N 4.9.29 от библиотеката на АН в Петербург слово на Еагрии за осемте помисли - Пергаменые рукописи библиотеки Академии наук СССР. Описание русских и славянских рукописей XI - XVI веков. Сост. ***Бубнов, Н. Ю., О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская***. Л., 1976, с. 159.

„За осемте лукави духа“ се приписва и на Нил Постник (Философ) - PG, 79, 1145-1164. В славянската книжнина също се разпространяват текстове с името на преп. Нил Философ. Така например в сборник с великопостни слова на Йоан Златоуст, писан от монах Дамян през XIV в. се намира и слово „За осемте помисли“, за чиито автор е посочен Нил Философ. ***Богдановић, Д.***. Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Београд, 1978, с. 153.

Много факти за християнската традиция посочва К. Куев в изследването си за сборника на Иван Александър. - ***Куев, К.***. Иван Александровият сборник от 1348 г. С., 1981, с. 28, 128-141.

Възможно е това осемчастно деление в християнската традиция да е повлияло по някакъв начин върху текста на „Завети на дванадесетте патриарси“.

6. Вариант „славохотие“ по Тълковна палея от 1494 г.

7. Ще посоча осемте зли духа според съчинението на Нил Постик, така както те присъстват в Иван Александровия сборник от 1348 г.

1. (**О чрѣвоугодїи**) 3. **О сребролюбии** 5. **О печали** 7.**О тъщеслави**

2. **О любодѣани** 4. **О гнѣвѣ** 6. **О оуныгїи** 8.**О гръдыни**

Вижда се, че те само отчасти съвпадат с духовете от „Завети на дванадесетте патриарси“. Това показва, че става въпрос за принципно положение, което и двамата автори спазват - броят на духовете да е осем, но се различават в определянето на тяхната същност. Такъв възглед защитават не само Евагрий Понтийски и Нил Постник. Преди тях Ефрем Сирин (+ 372 г.) изрежда следните осем порока: чревоугодие, блудство, сребролюбие, гняв, печал, униние, тщеславие и гордост. - ***Творения Ефрема Сирина***. М., 1850, т.V, с.122. За тези пороци много често говорят Йоан Златоуст, Йоан Касиан и други християнски дейци в многобройни нравоучителни текстове. Има съществена разлика в християнското тълкуване и в „Завети на дванадесетте патриарси“ - първото констатира осемте порока, а второто разсъждава за първопричината - влиянието на духовете върху човека.

8. Именно този вариант на Заветите е преведен в България и се разпространява в славянските култури.
9. Във второто си писмо до Симеон I патриархът на Византия Николай Мистик също намесва силата на духовете в живота на владетеля: „Кой зъл демон, от завист към славата ти, те е насочил към това, щото да получиш името тиранин? Не е ли много по-добре да се наричаш *княз* (αρχοντα) по милост Божия...? - ***Златарски, В.Н.*** Писмата на цариградския патриарх Николай Мистик до българския цар Симеон. В: СБНУК, 1894, кн.X, с. 398-399.
10. В този смисъл го разбира и Николай Мистик, който добавя и предвечността на тази сила: „О, козни на оногози, който отначало (εξ αρχης) е бил враг на хората, вечен завистник на доброто, и който прилага всичкото си старание, за да насочи хората към злото!“ - ***Златарски, В.Н.*** Писмата на цариградския патриарх Николай Мистик до българския цар Симеон. В: СБНУК, 1894, кн. X, с. 397. И на друго място (в пето писмо): „Поради любимата си вражда, за което той и получи названието неин баща, той желае да скара ромеите с българите...“- Пак там, с.419. Ср. също писмо VI, СБНУК, ,1894, кн. XI, с.3.
11. В тази част има още едно изреждане на негативните явления, породени от помисли, които са провокирани от врага: **пръвоє ꙁачнєт мысль ѿ врага• є҆ бо еже // раж^аєть •в• погыбель •г• печаль• д҆• плѣненїє •є• бєꙁъѡбство• ꙁ҆• мѧтежь •ꙁ• искаꙁоу• того ра^`` Каинъ• сє^ми неправдъ прѣданъ бы҆ ѿ ба• ꙁа сто бо лѣтъ єдиноу каꙁнь наводѧше емꙋ бъ** - л.86 b - c.

12. **...поклонитє сѧ племени его• ꙗко ꙁа вы оумрєть в ратѣх видимыхъ и невидимых• и боудєть въ васъ цр҃ь вѣчныи•** - л.70 c.

13. **дондеже вышнїи посѣтить ꙁемлю• и то`` пришедъ акы чл҃къ и съ чл҃кы ꙗды и пиѧ• и въ молчанїи со трєглавоу ꙁмїєвꙋ водою• то`` спс҃єть і҆҃с҃ илѧ и въсѧ ꙗꙁыкы• бъ҃ въ моужь прѣложит сѧ•** - л. 85 c

14. Несъмнено известен дуализъм може да се предположи и по отношение на тази временност, обаче той не става водеща мирогледна позиция. И. ***Тантлевский, Р.*** История и идеология Кумранской общины. Спб., 1994, с. 304.
15. Освен персонализираната оценка на категорията „зло“ (чрез нейния основен носител - Велиар), която в славянския превод е достатъчно ясна (враг), в апокрифа се вижда тенденция за дефиниране на тази етическа категория и по други параметри.
16. **пръвоє ꙁачнєт мысль ѿ врага• є҆ бо еже // раж^аєть •в• погыбель •г• печаль• д҆• плѣненїє •є• бєꙁъѡбство• ꙁ҆• мѧтежь •ꙁ• искаꙁоу• того ра^`` Каинъ• сє^ми неправдъ прѣданъ бы҆ ѿ ба• ꙁа сто бо лѣтъ єдиноу каꙁнь наводѧше емꙋ бъ҃** - л.86 b - c.